

Mövzu. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan hüquq tarixi

PLAN

GİRİŞ

1. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan hüququ.
2. Xanlıqlar dövründə Azərbaycan hüququnun xüsusiyyətləri.

NƏTİJƏ

ƏDƏBİYYAT

1. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı 2006.
2. R.Əkbərov, S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2003.
3. M.Məlikova; X.İsmayılov «Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı, 2001.
4. Azərbaycan tarixi 7 cildlər (I-III cildlər) Bakı, 1998.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
6. M.Məlikova, E.Bayramov. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984.

SUAL 1. SƏFƏVİLƏRİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYJAN HÜQUQU.

Səfəvilər dövründə də hüququn əsas mənbəyi qismində islam hüququ çıxış edirdi. İslamın şiə məzhəbinin prinsipləri əsas götürülsə də, sünni məktəblərinin hüquqi toplularından da istifadə olunması qadağan edilmirdi. Belə ki, 1501-ci ildə Şah İsmayıl şiə məzhəbini rəsmi dövlət dini etməklə yanaşı, ədalət məhkəmələri sistemində şiəliyi əsas götürməklə hənəfilərin, şafiilərin, maliklərin, hənəbilələrin və digərlərinin fiqhə dair şiə doktrinasına zidd olmayan toplularının da nəzərə alınmasını tövsiyə etmişdi. Bu cür sərbəstlik Səfəvi şallarının dini başçı səlahiyyətlərinə sahib olmasından irəli gəlirdi.

Azərbaycanda islamın şiələşdirilməsi I İsmayılın pul islahatında da öz ifadəsini tapmışdı. Bu islahat nəticəsində buraxılan yeni sikkələrin üzərində etiqadın şiə simvolu olan «Allahdan başqa allah yoxdur, Məhəmməd onun rəsulu, Əli allahın dostudur» sözləri həkk olunmuş, bununa yanaşı on iki imamın adları, eləcə də şah İsmayılın adı yazılmışdı. Mənbələrin çoxluğuna, təriqət fərqlərinə baxmayaraq, bütün müsəlman dünyasında olduğu kimi, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də onun qanunvericilik bazasını və mənbəyini əsasən Qura, hədislər və digər köməkçi mənbələr təşkil edirdilər. Lakin şiələr Əlinin əleyhdarlarının adları ilə bağlı olan hədisləri qəbul etmirdilər. Onlar şiəliyin tendensiyalarına zidd olmayan sünni hədislərini əxbar edirdilər. Çünki onların məzmunu çox zaman hər iki məzhəb tərəfindən mübahisə doğurmayan ümumi prinsipləri əks etdirirdi.

Səfəvilər dövlətini islam hüququnun formalaşdığı dövrdən əsrlər ayırırdı. Sözsüz ki, bu müddət ərzində istənilən islam cəmiyyətində köklü ictimai dəyişikliklər baş vermiş, yeni münasibət formaları meydana gəlmiş və bunların qanunvericilikdə əks etdirilməsi zərurəti ortaya çıxmışdı. Buna görə də müsəlman hüququ başlıca prinsipləri əsas götürməklə, yerli adət-ənənələri, müsəlmanların həyat tərzini, tarixi şəraiti, şahların və vəzirlərin verdiyi və tərtib etdiyi qanunnamələri də əhatə etmişdir.

XVI-XVII əsrlərdə müsəlman hüququ sahəsində çoxsaylı elmi əsərlər, toplular yazılmış və bu hüquqi topluların əksəriyyəti hakimlər tərəfindən bu və ya digər məsələnin həlli zamanı tətbiq edilirdi. Belə ki, Məhəmməd Rza İbn Əbdülmütəllib Təbrizi özünün hüquqa dair yazdığı kitabları – «Kitab-e əl-işrat fil-fiqh» («Müsəlman hüququ üzrə qeydlər kitabı»), «Şərh ol-məfatih» («Həlli müşkül məsələlərin şərh-i açarlara izahlar») ilə Azərbaycanda hüquq elminin inkişafına müəyyən töhvə vermişdir. Hüquqşünas-alim Mirzə Məhəmməd ibn Həsən

Şirvaninin «İşarətin izahı» («İşarət» - İbn Sinanın fəlsəfi-hüquqi əsəridir), «Nəsihətverici müdrikliyin izahı» və s. əsərləri özünün nəzəri təmayülü ilə fərqlənir və hüququn fəlsəfəsi ilə bağlı bir sıra maraqlı problemləri üzə çıxarırdı. Digər hüquqşünas alimlərdən Məlik Seyid ibn Məhəmməd Kamil, Nəcabəddin Rza, Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği, Şərafəddin Mirzə Məhəmməd ibn Rza Təbrizi hüquqşünaslıq üzrə bir sıra əsərlər yaratmışlar. Xüsusilə də Mirzə Məhəmmədcan oğlu Qarabağının hüquqi məsələlərlə bağlı yazdığı əsərlərində – «Tatimmatu-l-havaşi fi izaləti-l-qavaşi» («Anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlavə təfsirlər»), «Şahiyyəti-şərhi xeyakül ən-nur» («Nurlu sarayların təsvirinə dair izahlar»), «Şərhu risaləti fi isbati-l-vacibi» («Sübutlar haqqında traktata dair qeydlər»), «Haşiya bar şərhi təhzi» («Ədəb qaydaları»nın təsvirinə dair izahlar») və s. feodal cəmiyyətində hüquq və əxlaq qaydaları qarşılıqlı vəhdətdə araşdırılırdı. Hər hansı əməlləri törədən insanların təqsirkar olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi həvalə edilən şəxslərin öz qərarlarında yalnız qanunlara kortəbii olaraq istinad etməmələr, daxili inama uyğun olaraq hərəkət etmələri bu fiqh əsərlərində bir ümumi xətt olaraq götürülmüşdür.

Dünyəvi qanunvericiliyin inkişafı. İctimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə dair qəbul edilmiş yeni normativ aktlar Azərbaycanda hüququn mühüm mənbələrindən biri olan qanunun mahiyyətə yeniləşməsinə gətirib çıxarırdı. Bununla belə, dövlət başçıları tərəfindən verilən fərmanlar, qanunnamələr, hər hansı dövlət islahatları islam hüququnun əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməli idilər. Bu xüsusda əksər hallarda verilən qanunvericilik aktlarının ilkin olaraq nüfuzlu müctəhidlərlə razılaşdırılması tələb olunurdu.

XVI-XVII əsrlərdə müxtəlif məsələləri tənzimləyən normativ aktların içərisində hələ əvvəlki əsrin 70-ci illərində tərtib edilmiş Uzun Həsənin Qanunnaməsi mühüm rola malik idi. Qanunnamədə əks etdirilən normalar, xüsusilə kəndlilərin hüquqi vəziyyəti, mal və divan vergiləri ilə bağlı müddəalar 1556-cı ilədək Səfəvilərin ərazisində hüquqi qüvvəsini saxlamışdı.

Bu dövrün mənbələri içərisində Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və Şeyx Səfinin yazışmalarından ibarət olan «Məqamat və məqalət», «Siyər-i halati sofiyan», Moslana Əhməd Şirazinin «Miftahül-qülob» (yaranişdan I Şah Abbasın vəfatına qədər olan ictimai-siyasi və hüquqi hadisələri özündə əks etdirən əsərdir), Xondəmirin «Həbib-üs-siyər», Həsən bəy Rumulun «Əhsənüt təvarix», Fəzli ibn Zeynalabdin ibn Ruhulla Xuzaninin «Əfzəl əttəvarix» (Tarixlərin ən ləyaqətli) adlı əsərlərini qeyd etmək olar. Xüsusilə də axırıncıda –«Əfzəl əttəvarix»də digər məsələlərlə yanaşı, hökmdarların, əsasən də I Təhmasibin bəzi fərman, hökm və məktublarının sürəti eynilə verilmişdir. Burada Səfəvilər dövrünün mühüm hüquq

mənbələrindən biri olan «Dəstür ül-əməl-i Şah Təhmasib» adlanan qanunnamə barədə məlumat verilir.

1556-cı ildə tərtib edilmiş həmin qanunnamənin tam mətni dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır və «Əfzəl ət-təvarix»ə istinadən bu qanunun vergilərin növü və miqdarını, mükəlləfiyyətləri, cərimələri, onların miqdarı və tətbiqi qaydasını hərbiçilərin statusunu, hərbi xidmət keçmə qaydalarını, hərbi dəstələrin hüquqi vəziyyətini, təminat və təchizatı məsələlərini, habelə mülki məsələləri, ictimai asayişin və ictimai qaydanın pozulması ilə əlaqədar yaranan məsuliyyəti ilə bağlı müddəaları və s. hüquq normaların əks etdirdiyi nəzərə çarpır.

Qanunnamə 96 maddədən ibarət idi. O, paytaxt şəhərdə daş üzərinə həkk olunaraq əhalinin ümumi toplaşdığı yerdə qoyulmuşdu. «Dəstür-ül-əməl Şah Təhmasib» bir sıra vergi və mükəlləfiyyətlər – rəsmə-möhdes, mali-möhtərifə, xane-şomari, malcəhət, ələfə, ülüfə, çobanbəyi, qonaqla, biyar, dəstəndaz, salami, bəhayi-morq və s. haqqında geniş məlumat verirdi. Belə qanuna görə adam öldürmək, göz çıxarmaq, baş yarmaq, namusa toxunmaq cinayətin dörd əsas növü hesab olunurdu. Ona «ehdase ərbəə» (dörd hadisə) deyilirdi. Rəsmə-möhdes və ya ehdas qeyd edilən bu dörd cinayətdən biri törədildikdə təqsirkardan alınır. Bu verginin, həmçinin, qanunla qadağan olunmuş bir sıra əməllərə yol verən (oğurluq, sərxoşluq, qumarbazlıq, qadağan musiqini ifa etmək, quşbazlıq, xoruz və camış döyüşdürmək və s.) şəxslərdən alınması da nəzərdə tutulurdu.

İlk əvvəl hökmdar tərəfindən tövbə fərmanı kimi verilmiş və az sonra qanunnamənin mətninə daxil edilmiş bir müddəa xüsusilə maraq doğurur: «...mənasız və şəriətin əksinə olaraq mahnı oxuyan müğənnilər cəzalandırılsın. Hər kəsdə çəng görünə, onun boğazını kəssinlər. Ney şərə zidd çalınsa, nəfəsini çıxmağa qoymasınlar. Musiqiçi biri ilə həmnəfəs olsa, boğazına qurğuşun töksünlər...». 1617-ji ilə qədər hüquqi qüvvədə olmuş «Dəstür ül-əməl-i Şah Təhmasib» həmin dövrdə Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, sosial və hüquqi vəziyyətinin öyrənilməsi və anlanılması baxımından ilkin mənbə olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin dövrün mütəfəkkiri və dövlət xadimi İskəndər Münşinin «Tarix-i alət arayi Abbasi» adlı dövrün həm tarixi, həm də hüquqi məsələlərini özündə əks etdirən əsəri qiymətli bir mənbədir. O dövrün hadisələrinin, Səfəvilərin hakimiyyət tarixinin şərhilə yanaşı, burada dövlət quruluşu, dövlət hakimiyyətinin strukturu haqqında, ələlxüsus dövlətin ali vəzifəli şəxslərinin təyin edilmə qaydası barədə, aqrar hüquq, vergi siyasəti və beynəlxalq hüquq haqqında bir sıra məlumatlar verilir. Cinayət və cəza məsələlərinə toxunularkən mənəb və

rütbəsindən asılı olmayaraq, bütün təbəələr tərəfindən qanunlara danışıqsız tabe olunması vacib hesab edilir.

Qanun qarşısında hamının bərabərliyi prinsipinin cəza təyini məsələsində də önə çəkilməsi qeyd olunurdu. Belə ki, təqsirkarların sosial və əmlak mövqeyindən asılı olmayaraq vaxtında və ciddi şəkildə cəzalandırılması labüd hesab olunur və bu zaman, yəni cəza təyini zamanı həm hakimin, həm də cəza vermək səlahiyyəti olan digər şəxslərin əsassız qəzəbə yol verməməsi, ədalətli və rəhmdil olmaları, təbəələrin hüquqlarına hörmətlə yanaşmaları tələb olunurdu. Qanunçuluğun gözlənilməsi, ədalət mühakiməsinin ədalətliliyin təmin olunması yalnız hökmdarların deyil, həmçinin müxtəlif səviyyəli digər səlahiyyət sahiblərinin vəzifəsi sayılırdı.

«Tarix-i aləm arayi Abbasi» dövlətin idarəetmə aparatına daxil olan bir sıra mövcud vəzifələr haqqında – tufəngçi-ağası, qullar-ağası (silahlı qulamlara başçılıq edən), səpəhsalar, eşikağası, topçubaşı (artileriya komandiri), nazir-i büyutat, divanbəyi, cabbarbaş (silah-sursat anbarının rəisi) və s. kimi vəzifələrin mahiyyəti ilə bağlı təsəvvürləri daha da genişləndirir.

Bu mənbənin ayrı-ayrı fəsilləri – «Hökmdarın ədaləti haqqında, onun təbəələr üzərində, yolların təhlükəsizliyi və ölkənin çiçəklənməsi ilə bağlı qayğısı barədə» (§ 5), «Hakimlərin qəddar cəzalarının təsirliliyi haqqında» (§ 6), «Dövləti idarəetmə qaydaları haqqında» (§ 7), «Qulluq məmurlarının hüquqlarının bərpası və onların əmlakının toxunulmazlığının təmin edilməsi haqqında» (§ 9) və digərləri o dövrün hüquqi mənzərəsinin öyrənilməsi üçün zəngin məlumatlar verir.

Tərtib olunmasında İskəndər Münşinin yaxından iştirak etdiyi digər bir mənbədə – «Cameyi Abbas» adlanan hüquqi topluda müxtəlif məsələlərlə bağlı verilmiş fərmanlar əks etdirilmiş və bu fərmanlarda başlıca olaraq dövlət hüququna, aqrar hüquq, beynəlxalq hüquq, cinayət və cinayət-prosessual hüquqa aid normalar tənziplənməmişdi. Bu baxımdan yalnız I Abbas tərəfindən deyil, bütün Səfəvi hökmdarları tərəfindən müxtəlif vaxtlarda verilmiş fərmanlar da normativ-hüquqi aktlar kimi mühüm bir mənbə rolunu oynayırdılar.

Şah fərmanları qəbul edilərkən fərmanın layihəsini müzakirə etmək üçün şahın göstərişi ilə məclisin iclası çağırılırdı. Məclisə ali rütbəli din xadimləri, nüfuzlu qazilər, Ali divanın üzvləri dəvət olunurdular. Fərmanın layihəsi geniş müzakirə olunduqdan sonra şah tərəfindən səlahiyyət verilmiş şəxs onu qələmə alırdı. Sonra usta xəttat tərəfindən onun üzvü köçürülürdü və möhür vurulması üçün şaha təqdim olunurdu. Şah möhürlə sənədi təsdiq etdikdən sonra tanışlıq üçün üləmanın yanına göndərilirdi. Fərmanla tanış olmuş üləma razılıq əlaməti olaraq

şahın sənədi təsdiq etmək üçün vurduğu möhürün aşağısında öz möhürlərini vururdu. Fərmanın son vərəqində mütləq onu verən hökmdarın adı yazılırdı. Fərmanlar şah və din xadimləri tərəfindən təsdiq olunduqdan, dəftərxanada və divanxanada qeydə alındıqdan sonra icra üçün yerlərə göndərilirdi. Fərmanların dinlə bağlı hissəsinin icrası mütləq ruhani idarələrinə, o cümlədən, şəri məhkəmələrə tapşırılırdı. Yerli hakimlərə, hətta hakim şahzadə olsa belə fərmanın bu hissəsinin icrası onlara həvalə edilmirdi.

Fərmanların düzgün icra olunmasına görə məsuliyyəti də aidiyyəti üzrə fərmanın icrasına nəzarət funksiyası yerinə yetirənlər daşıyırdılar. Fərmanların şəri hissəsinin icrası üçün məsuliyyəti şeyxülislam, müctəhidlər və şəri məhkəmələrin başçıları sədrilər və qazilər, dünyəvi hissəsinin icrasına isə divanbəyilər və daruqələr daşıyırdılar.

Hökmdar fərmanları dəstur ül-əməllərə nisbətən daha konkret sahəyə aid idi. Səfvi şahları verdikləri fərmanların vaxtında və düzgün icrasına özləri şəxsən nəzarət edirdilər və bütün hakimlərdən qanunnamələrə və fərmanlara qeydsiz-şərtsiz əməl etməyənləri ciddi cəzalandırmağı tələb edirdilər. Belə ki, tiyul sahələrinin bölüşdürülməsi haqqında fərmanların məzmunundan bəlli olur ki, tiyuldarların üzərinə mərkəzi hökumət tərəfindən eyni zamanda həmin vilayətlərin düşmən basqınından qorunması vəzifəsini qoyurdu. Tiyul adı altında müxtəlif bağlaşmalar da nəzərdə tutulur, yəni tiyul hüququ və kiçik kənddən tutmuş bütöv mahal, yaxud vilayətə qədər ölçüdə məhdud ərazidən yığılan vergi məbləğinin müvəqqəti mənimsənilməsi də əhatə olunurdu.

Əcnəbilərin (xüsusilə də əcnəbi tacirlərin) hüquqi vəziyyətinin nizamlanması baxımından I Təhmasibin 1566-cı ilin iyunun 29-da verdiyi fərman xüsusi səciyyə daşıyır. Fərmanda ingilis tacirləri üçün bir sıra imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur. Fərmanın məzmununda ingilis ticarət şirkətinin nümayəndələrinə Azərbaycanın bütün şəhərlərində gömrüksüz alver etmək, hər cür malların alınib-satılması hüququnun verilməsi, bütün əyalət başçılarının, hakimlərin üzərinə ingilis tacirlərinə kömək etmələri, onları yad ünsürlərdən qorumaları, onlara zərər yetirmiş bütün şəxslərin cəzalandırılması ilə bağlı vəzifələrin qoyulması, şirkət nümayəndələrinə kimsənin borcu olduğu halda həmin şəxsin məhkəməyə gətirilərək borc pulların ödənilməsinin təmin edilməsi, sosial mövqeyindən və dərəcəsiindən asılı olmayaraq hər hansı bir şəxsin şirkət müvəkkillərinin icazəsi və razılığı olmadan hər hansı malı, yaxud hədiyyəni almasının qadağan edilməsi, təsadüfən şirkətin tacirlərindən və ya qulluqçularından kimsənin şahın təbəələrindən kimi isə öldürdüyü halda, onların əmlakına toxunulmaması və bu işə qarışdırılmaması (belə halda əmlakına toxunulmaması və bu işə qarışdırılmaması (belə

halda əmlakın müsadirəsinə yol verilməməsi), eləcə də təqsirkardan qeyri heç bir şəxsin həmin işə qarışdırılmasının yolverilməz olduğu, tacirlərin hər hansı birindən alınmış borc məbləğlərinin sonradan onun özü olmadığı təqdirdə belə digər şirkət nümayəndələrinə qaytarılması, şirkət nümayəndələrindən alınmış və ya onlara satılmış malların sonradan qaytarılmasının qadağan edilməsi kimi müddəalar əks etdirilmişdi.

Fərmanların fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onlardan bəzilərinin ümumi xarakter daşması və bütün əraziyə və konkret bir məsələyə aid verilərək məhdud əraziyə şamil olunması idi. Belə ki, 1571-1573-jü illərdə Təbriz şəhərində baş vermiş qiyam yatırıldıqdan sonra şahın bu məsələ ilə bağlı 1573-jü il fərmanında Təbriz şəhər sənətkarları və alverçiləri bütün divan vergilərindən azad edilirdilər. Fərmanda Təbriz şəhərində ehdas qazisinin təyin edilməsi, şəhər daruqələrinin onun iştirakı ilə mülki və cinayət işlərinə baxaraq (onların müstəqil olaraq xırda cinayət işlərinə baxıb həll etmək səlahiyyəti məhdudlaşdırıldı), cinayətkarlar barədə şəriətə uyğun hökm çıxarıb icra etmələri, heç kəsdən əbəs yerə cərimə almamaları göstərilirdi.

1556-cı il fərmanında yüksək rütbəli seyidlərin, xuddamların, kənətlərin, əyanların,ərbab və rəiyyətin o bölgədə baş vermiş hadisələr, o cümlədən, bütün növ cinayət hadisələri barədə divanbəyiyə müraciət etmələri, bu məsələlər barədə ali divana məlumat verməmələri və bütün növlərdən olan cinayət hadisələrindən alınan cərimə pullarını da ona vermələri qeyd olunurdu.

Fərmanların bir çoxu islahat xarakterinə malik idi, yəni tənzimlədiyi münasibətlər sahəsində yeni cəhətləri əks etdirirdi. I Təhməsin tərəfindən 1556-cı ildə ölkədə həmin il üçün məcəhət və vücuhat vergilərinin, o cümlədən 1565-ci ildə sənətkarlardan alınan tamğa vergisinin ləğv edilməsi iqtisadi sahədə islahatların keçirilməsindən xəbər verirdi. 1629-cu ildə I Abbasın fərmanı ilə ayrı-ayrı xidmət sahələri üçün nəzərdə tutulmuş vergilər, tədarük mükəlləfiyyətləri, bayramlarda və əlamətdar günlərdə ödənilən bir sıra yığımlar ləğv olunmuşdu. Həmin fərmanla hamam işçiləri ələfə, ülufə, qonalğa, alam, bigar, şikar, tərh, dəstandaz, peşkəş, salam, eydi, novruz, tufəngçi pulu, bəhayi-morq və s. vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdilər. Fərmanda qeyd edilən qaydaya görə hakimiyyətə və hökmdara münasibətdə xəyanət baş tutmamışdırsa, təqsirkar şəxslərə ölüm cəzası tətbiq edilə bilməzdi. Onlardan yalnız pul cəriməsi tutulmalı idi. I Abbasın «Hökmdarın əleyhdarlarının tamamilə məhv edilməsi haqqında» fərmanı ilə itaət etməyən əmirlərin ciddi cəzalandırılması nəzərdə tutulurdu. Onun həyata keçirdiyi mərkəzləşdirmə siyasətinə uyğun olaraq qızılbaş

hərbi əyanlarının ölkənin idarə edilməsində hüququ kəskin surətdə məhdudlaşdırılmışdı. Dövlət orqanları sistemində Hərbi şuranın ləğv edilməsi haqqında xüsusi fərman verilmiş və mühüm dövlət məsələlərinin həllinin yalnız hökmdarın prerogativinə aid olması təsbit edilmişdi.

Hərbi islahatın əsasında duran fərmanların məzmunu maraq doğurur. Belə fərmanlardan biri I Abbasın tərəfindən nizami ordu dəstələrinin yaradılmasını, qızılbaşların silah gəzdirməkdə inhisar hüququnun ləğvini, orduya digər tayfa nümayəndələrinin də daxil ola bilməsini, könüllü qoşunların komplektləşdirilməsinin tayfa pərakəndəliyi prinsipi üzrə həyata keçirilməsini nəzərdə tutan yeni qaydanın tətbiqini, qızılbaşlar tərəfindən hərbi rəhbər postunun irsi tutulmasının ləğvini və bu postu şahın etimad göstərdiyi nəticəsində qızılbaşların vahid etnik varlığı aradan qaldırılmış, müxtəlif qoşun kateqoriyaları yaradılmışdı.

I Abbasın dövründə verilən fərmanlardan biri də pul islahatını nəzərdə tuturdu. Dövriyyəyə yeni pul vahidi – 200 dinar dəyərində olan «abbasi»nin daxil edilməsini müəyyən edən bu fərmanda digər pul vahidləri – dəyəri 100 dinara bərabər mahmudi, 50 dinar dəyərində olan şahı, 20 dinarlıq qiymətə malik bisti və dəyəri 5 dinara bərabər qazbeki barədə məlumat verilir. Birinci dörd pul vahidinin gümüşdən dairəvari olaraq kəsilməsi (yalnız bisti oval formasında kəsilməli idi), qazbekinin isə misdən hazırlanması nəzərdə tutulurdu. Müxtəlif əlamətdar hadisələrlə bağlı qızıldan beş abbasılıq pulların kəsilməsi qərara alınmışdı ki, onların da dəyəri vəziyyətdən asılı olaraq nominal qiymətindən ya aşağı düşür, ya da qalxırdı. Gümüş pulun üz tərəfində (avers) ortada allahın, peyğəmbərin və dairənin ətrafında on iki imamın adları yazılırdı. Arxa tərəfdə isə hakimiyyətdə olan şahın adı, pulun kəsildiyi yer və tarix həkk edilirdi.

II Abbas tərəfindən 1650-cı ildə «Şəki ölkəsinin hakimlərinin fəaliyyətinin qaydaya salınması haqqında» verilmiş fərmanla hakimlərin səlahiyyətləri düzənləşdirilir, işlərin ədalətli həllinin və icra edilməsinin bir sıra mühüm şərtləri açıqlanırdı. XVII əsrin sonlarında Sultan Hüseyn tərəfindən vergilərlə bağlı yeni fərman vermiş və burada mövcud vergilərin miqdarının artırılması ilə yanaşı, üç yeni vergi növü də müəyyən edilmişdi: «ab-i kuran» (su kanalının, arxının tikintisində iştirak edə bilməyənlərdən alınır); «Şahzadə ixracatı» (şahzadələrin ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə nəzərdə tutulan yığım) və «şesdina» adlanan, digər dinə mənsub olanlardan tutulan can vergisi. Həmin fərmanla mövcud vergilərin yeni qayda ilə toplanması müəyyən edilmiş, bu məqsədlə 1699-1702-ci illər arasında əhalinin yeni siyahıya alınması həyata keçirilmiş, göstərilən müddətdə yalnız əhalinin özü deyil, əmlakı da – meyvə ağacları, su hövzələri, heyvanları, torpaq sahələri də siyahıya alınmışdı.

Fərmanların bir qismi müsəlmanlarla qeyri müsəlmanlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Belə ki, 1639-cu ildə Şah Səfi tərəfindən verilmiş «Müsəlmanlar tərəfindən erməni rəiyyətlərinə qarşı alçaldıcı tələblər irəli sürülməsinin və onların dini hisslərinin alçaldılmasının qadağan edilməsi haqqında» fərmanda xaçpərəstlərə, xüsusilə ermənilərə münasibətdə dövlətin loyallıq mövqeyi və müsəlmanlarla yanaşı, onların da hüquqlarının eyni dərəcədə qorunması əks etdirilir. II Şah Abbasın 1655-ci il fərmanı ilə ermənilərə, eləcə də bütün xaçpərəstlərə mübahisə edən tərəflərdən biri müsəlman olduğu halda şəriət məhkəmələrinə müraciət etmək hüququ verilirdi. Bununla yanaşı, kilsə xadimlərinin hüquqlarının müəyyən edilməsi haqqında, kilsə xeyrinə yığımların tutulması və s. kimi məsələlərlə bağlı çoxsaylı fərmanlar verilmişdi.

Hüquqi aktların içərisində vəqf məsələləri üzrə verilmiş fərmanlar xüsusi yer tuturdu. Bu fərmanlarla hüquqi cəhətdən dini təsisatlarla bağlı olan vəqfin müxtəlif növlərinin mahiyyəti aydınlaşdırılır.

Bu və ya digər şahın dövründə verilmiş fərmanların özündən sonrakı şahın dövründə hökmdarın öz sələfinə olan münasibətindən asılı olaraq ya icrası dayandırılır, ya da əksər hallarda həmin fərmanların əsas məzmunu saxlanılmaqla, bəzi əlavələr edilərək yeniləşdirilirdi. Ona görə də ayrı-ayrı şahların dövründə verilmiş fərmanlar müqayisə edilərkən həmin fərmanların bir-birini təkrarladığı açıq aydın görünür. Belə ki, I Şah Abbas 1597-ci ildə şərab içməyin və tiryək çəkməyin qadağan edilməsi barədə fərman vermişdi. Şah Soltan Hüseyn bu fərmanı ləğv edərək 1696-cı ildə bu barədə yeni fərman verdi. Fərmanda hamının şərab içməkdən uzaqlaşması məcburi sayılır, hər bir kəsin hər hansı bir yerdə şərab kuzəsi gördüyü və şərab iyini hiss etdiyi halda şərab kuzəsini sındıraraq şərab içəni həbs edə bilmək hüququ qeyd olunmuşdu. Bu məzmununda olan I Şah Abbas fərmanında şərab içənlərdən, tiryək çəkənlərdən vergi alınır, vergilərdən gələn pulun haramlığı əsas götürülərək həmin pulun şam alınıb yandırılmasına sərf olunması müəyyən edilmişdi. Şah Sultan Hüseynin fərmanında isə belə hərəkətə yol verilmir, həmin adamların həbs olunaraq ciddi cəzalandırılması nəzərdə tutulurdu.

Fərmanların və qanunnamələrin icra mexanizmi və qaydaları ya bu hüquqi sənədlərin özündə dəqiq müəyyənləşdirilir, ya da şahın sonra verdiyi sərəncamlar və şifahi göstərişlərlə dəqiqləşdirilirdi.

Bu dövrdə beynəlxalq hüquqa dair bir sıra normaları özündə ehtiva edən müqavilələr də hüquqi baxımdan müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, 1590-cı ildə İstanbulda Səfəvi və

Osmanlı dövlətləri arasında bağlanmış sülh müqaviləsi bir sıra siyasi və hüquqi məsələləri əks etdirirdi. Həmin müqavilənin əsasında Azərbaycan ərazisi iki hissəyə parçalanmış, Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Sərab və Marağa osmanlıların nəzarəti altına keçmiş, Xalxal, Ərdəbil, Qaradağ və Talış səfəvilərin əlində saxlanılmışdı. Osmanlıların nəzarətində olan Azərbaycan ərazilərində onların inzibati ərazi bölgüsü, idarəetmə sistemi, hüququ tətbiq edilmişdi.

Sadalandanlarla yanaşı, həmin dövrdə Azərbaycanda hüququn mənbələri qismində normativ göstərişləri özündə ehtiva edən təliqə və səcərələr də çıxış edirdi. Sosial-iqtisadi, inzibati, dini və digər məsələlər üzrə hökmdarların, vəzirlərin, nazirlərin və başqa yüksək rütbəli şəxslərin sərəncamı ilə tərtib edilmiş yazılı göstərişlər təliqə adlanırdı. Yerli hakimlərin əmrləri və göstərişləri də təliqə hesab edilirdi. Bir çox hallarda baş vəzirin təliqəsi qanun qüvvəsinə malik olurdu. Təliqədən fərqli olaraq səcərlərdə yerli hakimlərin təyinatı hüquqi baxımdan əks etdirilir, onların hüquq və vəzifələri müəyyən olunurdu. Bu rəsmi sənədlər həmin dövrün «Fərmanlar kitabı» adlı toplusuna daxil edilmişdi və onlardan yalnız normativ səcəriyyə daşıyanları hüquq mənbələri hesab oluna bilər.

Mülki hüquq. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri hüquqi baxımdan, ələlxüsus ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı bərabər hüquqlara malik idilər. İslam qanunvericiliyi müsəlmanların köləyə çevrilməsini qadağan edirdi. Bu, yalnız kafirlərə – dinsizlərə və mürtədlərə, yəni dinindən dönmüشلərə şamil oluna bilərdi. Hər iki məzhəbin hüquqi və dini normaları xüsusi mülkiyyəti müqəddəs və toxunulmaz elan edirdi. Məhz bu baxımdan Quranda belə mülkiyyətin oğurlanmasına görə olduqca sərt cəzalar nəzərdə tutulur. Səfəvilərin dövründə isə belə cinayətlərin törədilməsinə görə cismani cəzalarla (bir neçə dəfə təkrardan sonra hətta ölüm cəzası) yanaşı, əlavə cəzalar da verilirdi.

Dini islahat keçirildikdən sonra sünnü ruhanilərinin və dünyəvi feodalların xüsusi mülkiyyət hüququnda malik olduğu torpaq sahələrinin xeyli hissəsi dövlət tərəfindən müsadirə edilmişdi. Torpaq üzərində sahibliyin xüsusi forması olan, sonradan xüsusi mülkiyyətə çevrilmə ehtimalı daha çox olan soyurqalların verilməsi qadağan edilmiş, ictimai-hüquqi əsaslar üzrə dövlətə məxsus torpaq sahələrindən müəyyən xidmətə görə şərti sahiblik əsasında verilən tiyul torpaq sahibliyi forması geniş yer tutmuşdu.

Öhdəliklərin icrası ilə əlaqədar məsələlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə qanunvericilikdə müxtəlif təminat üsulları müəyyən edilmişdi. Bunların içərisində ən geniş yayılanları girov qoyulması və beh verilməsi idi. Üçüncü şəxslərin zəminliyi də müəyyən rol oynayırdı. Müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar arasındakı mülki hüquq münasibətləri, ələlxüsus

mülki-hüquqi əqdlərin bağlanması və icrası ilə bağlı məsələlər islam qanunları çərçivəsində nizama salınırdı. Bununla belə, ortaya çıxan xüsusi hallar dövlət orqanlarının müdaxiləsi ilə əvvəl səlahiyyətli şəxslərin verdiyi, xüsusi qaydaları nəzərdə tutan aktlarla tənzimlənirdi. İslam dinini qəbul etmiş qeyri-müsəlmanlara mülki-hüquqi münasibətlərdə müəyyən güzəştlər verilirdi. Belə ki, islamı qəbul etmiş hər hansı qeyri-müsəlman şəxs öz ailəsində miras əmlakın bölüşdürülməsi zamanı böyük üstünlüyə malik idi.

Cinayət hüququ. Hüququn ayrı-ayrı mənbələrində – müsəlman hüququndan tutmuş qanunnamələrə, fərmanlara, müxtəlif hüquqi səndlərə qədər əksəriyyətinin məzmununda cinayət hüququnun ümumi və xüsusi hissələrinin bir sıra institutlarına rast gəlinir. Bunların içərisində cinayətin subyektləri, obyektləri, cəzanı ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici hallar, əməlin qəsd və ya ehtiyatsızlıqla törədilməsi, cinayətə sui-qəsd, cinayətdə iştirakçılıq, cinayətlərin növləri, cəza sistemi və s. göstərmək olar.

Lakin həmin hüquq institutları bəzi fərqli xüsusiyyətlərlə müşayiət olunurdu. Cinayətin anlaqlı, hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan ümumi subyektləri ilə yanaşı, səlahiyyətlərindən sui-istifadə edən dövlət məmurları, əmrləri icra etməyən və digər qaydaları pozmaqla təqsirli bilinən hərbiçilər kimi xüsusi subyektləri də mövcud idi.

Dövləti cinayətlərə şahlıq səltənətini təhqir etmək, dövlətə qarşı çıxmaq, şaha sui-qəsd təşkil etmək, vətənə xəyanət kimi cinayətlər daxil idi. İdarəçilik qaydaları, həm də ictimai qaydalar əleyhinə cinayətlərə məmur tamahkarlığı, vəzifədən sui-istifadə etmə, ölçü və çəkiddə aldatma, vergiləri ödəməmə, keyfiyyətsiz mallar istehsal etmə kimi cinayətlər aid edilirdi. Digər cinayətlərə gəldikdə isə onların barəsində fiqhə kifayət qədər normalar əks etdirilmişdir və həmin normaların dispozişiyası bu dövrdə bir o qədər dəyişikliyə məruz qalmamışdı.

Cəzanı ağırlaşdırıcı hallara cinayətin təkrar törədilməsi, spirtli içkilərin, tiryəkin qəbul edilməsi, çörəyin, duzun və digər ən zəruri qida məhsullarının qiymətinin bilərəkdən qaldırılması və s. aid edilirdi. Cəza növünün seçilməsi zamanı islam qanunvericiliyi dəqiq müəyyən olunmuş cəzalarla (hədd) bahəm, tətbiq edilməsinin hakimin öhdəsinə buraxıldığı təzir cəzalarını da müəyyən etmişdir. Belə cəzaların növünün müəyyən edilməsində hakimə sərbəstlik verilir, hakimin riayət etdiyi əsas kriteriya müsəlman ehkamlarına riayət etmək və zərərçəkəni razı salmaq olurdu. Bəzi hallarda şəriətə aidyyəti olmayan, hökmdarların özləri tərəfindən müəyyənləşdirilən cəzalar da tətbiq olunurdu.

Zərər vurmuş şəxsə cəza verilməsi və cəzanın növünün seçilməsi həm də zərərçəkmişin hüququ sayılırdı. Buna görə də, qəsdən ölüm və ya bədən xəsarəti yetirilməsi hallarında zərərçəkmiş qisas əvəzinə diyə alınmasını üstün tuturdu.

Oğurluqda ittiham olunmuş adamlara daha ağır işgəncə verilirdi. Oğrular müxtəlif növ işgəncələrin tətbiqi ilə ölümə də məhkum edilirdilər. Cinayətkarın xüsusi olaraq qazılmış quyuya salınaraq ətrafına isladılmış əhəng doldurulması və əhəngin tədricən quruyaraq məhkumun bədənini sıxmaqla sümüklərini sındırması əksər hallarda ölümlə nəticələnirdi. Bəzi hallarda oğruların tutulduqdan sonra bir-birinə öldürtdürülməsinə də təsadüf olunurdu.

Ehtiyatsızlıq üzündən öz övladını öldürmüş valideynlərə də ağır cəza verilirdi. Göz çıxartmaq və ya kor etmək kimi cəza növləri geniş ayılmışdı. Çəkiddə və ölçüdə aldatmağa görə, zinakarlıq üstündə əlavə cəza olaraq biabırçı cəzalar, məmur tamahkarlığına və vəzifədən sui-istifadəyə görə isə əlavə cəza qismində üç gün qızmar gün altında saxlama kimi cəza tətbiq olunurdu. Bir çox hallarda digər cəzaların əvəzinə cərimə cəzasının tətbiqi geniş yer tuturdu.

Məhkəmə prosesi. Cinayət mühakimə icraatı ilə mülki işlər üzrə məhkəmə prosesi arasında həm oxşarlıq, həm də müəyyən fərqlər mövcud idi. Oxşarlıq, əsasən həmin işlərə şəriət məhkəmələrində baxılan zaman biruzə verilirdi. Belə ki, prosesin fasiləsizliyi, bilvasitəliyi prinsipləri, tərəflərin dindirilməsi məsələsi eynilik təşkil edirdi. Hər iki prosesdə ilkin olaraq iddiaçı və ya zərərçəkən (müddəi) dindirilir, daha sonra cavabdeh və ya təqsirli bilinən (müddəi-əleyh) tərəfindən izahatlar istənilirdi. Fərqlər isə qətnamənin və ya hökmün çıxarılması, eləcə də bu aktların icra olunması məsələlərində üzə çıxırdı. Məhkəmə aidiyyəti müəyyənləşdirilmişdi. Torpaq, mənzil, nikah və digər mülki mübahisəli məsələlərə dini məhkəmələr baxırdı. Bütün bu məsələlərə şəriət əsasında baxılır və bunlar ruhanilərin tam inhisarında idi. Lakin həmin işlərə baxılarkən əyalət bəylərbəyisinin və əyalət hakimlərinin iştirakı zəruri sayılırdı.

Divanbəyi məhkəməsində isə əsasən ağır cinayət işlərinə baxıldığından burada bir qədər fərqli qaydalar nəzərdə tutulmuşdu. Cinayət hallarının araşdırılması üçün müəyyən təhqiqat və ya istintaq hərəkətlərinin aparılması vacib hesab olunurdu. Belə ki, adamöldürmə cinayətləri üzrə ölümün baş vermə səbəbini sədr və divanbəyinin təliqəsi əsasında qəssəlbəşi (ekspert – ölüyuyan) yoxlamalı idi. O, meyidi nəzərdən keçirməli, şəxsin nə səbəbə və necə öldürülməsini ayırd etməli idi. Şəriətdə müttəhimini dindirmə zamanı işgəncə yolu ilə etiraf alınması nəzərdə tutulmasa da Səfəvilər dövründə belə bir üsuldan istifadə edilirdi və etirafa nail olmaq üçün

müqəssirə işgəncə verilirdi. İki cür işgəncə növündən, adi işgəncə və qeyri-adi işgəncədən istifadə olunurdu.

Adi işgəncə zamanı müttəhimi məhkəmə prosesində dirəyə bağlayaraq ondan etiraf alınması nəzərdə tutulurdu. Qeyri-adi işgəncənin isə müxtəlif növləri var idi. Onların içərisində ayağın dabanın bıçaq ilə kəsərək ona duz səpilməsi və bundan sonra dabanlara subuqla zərbə vurulması; bir parça dəmirin odda qızdırılaraq, müqəssirin bədəninin dərisi üzərinə yapışdırılması; kəlbətin və ya maqqaş ilə onun bədəninin ətinin kəsilib qoparılması və s. dəhşətli əzabların tətbiqinə də təsadüf olunurdu. Müttəhim belə dəhşətli işgəncə növlərinə dözməyib əməlin onun tərəfindən törədildiyini etiraf etdikdə, məhkəmə onun haqqında ittiham hökmü çıxarırdı və ona cəza verilməsini iddiaçıya tapşırırdı.

İşgəncələrə dözərək günahkar olduğunu etiraf etmədiyi halda, cavabdehə işgəncə zamanı vurulan xəsarətin dəyəri – qan pulu ödənilməli idi. Belə diyənin cavabdehin şəxsiyyəti nəzərə alınmaqla iddiaçı tərəfindən ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Cinayət törətmiş şəxsin axtarılıb tapılması bəzi hallarda zərərçəkənə həvalə edilirdi. Dövlət orqanları zərərçəkənin ərizəsinə əsasən cinayət işi üzrə təqibə başlayırdılar. Müsəlmanlarla xaçpərəstlər arasında yaranan məhkəmə proseslərində kifayət qədər şahid, dəlil sübut olmadıqda, qeyri-müsəlmanlara da and içdirirdilər. Lakin onlar öz dinlərinin malik olduğu müqəddəs kitaba and içməli idilər. Qeyri-müsəlmanların özlərinin məhkəmələri mövjud idi. Onların məhkəmə orqanlarının qəbul etdiyi hökm və qərarlardan narazılıq və şikayətləri yerli divanbəyiyə və ali divana edilir, onlar isə öz növbəsində bu şəxslərin mənsub olduqları dini qanunların və ölkədə mövcud olan qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq araşdırmalar apararaq mübahisəli məsələləri həll edir, yerli qeyri-müsəlman hakimlərinin çıxardığı hökmlərin düzgünlüyü ya təsdiq edir, ya da onları ləğv edirdilər.

İşlərin məhkəməyə hazırlanması, məhkəməyə vermə mərhələləri şəri və cinayət məhkəmələri üçün fərqli və oxşar cəhətlərə malik idilər. Yerlərdə cinayət törədildikdə ilkin mərhələdə mirşəb, darğa, ehdas qazısı iştirak edir və son mərhələ divanbəyinin yanında məhkəmə prosesi ilə başa çatırdı. Şəhərdə və digər iri yaşayış məntəqələrində baş vermiş cinayət hadisələrinin qarşısının alınması və cinayətkarların axtarılıb tapılmasına bilavasitə darğa və onun müavini olan mirşəb cavabdeh idi. Lakin cinayətlərin təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq darğanın səlahiyyət həddi müəyyənləşdirilmişdi. İlk dövrlərdə qanunla məbləği 10-12 tümənə qədər olan mübahisəli məsələləri daruqə sərbəst həll edə bilər və qərar çıxara

bilərdi. Həmin məbləğdən yuxarı dəymiş ziyanla bağlı olan mübahisəli məsələlər və cinayət işləri yalnız divanbəyinin səlahiyyətinə aid idi.

Sonralar isə darğa ilkin istintaqı apararaq ehdas qazısına bu barədə məlumat verir və ona əldə edilmiş ilkin sübutlar, şahidlərin siyahısı təqdim olunurdu. Əgər bu işlər ehdas qazısının səlahiyyəti dairəsinə aid idisə, cinayətkarı özü sorğu-suala tutub öz iradəsi ilə onu cəzalandırırdı. Cinayət işi iri həcmli olduqda, o, gecikdirmədən divanbəyiə bu barədə məlumat verir, əlavə tədqiqat apararaq toplanmış subut və dəlilləri yazılı şəkildə divanbəyiə verirdi. Cinayətkarın əməlinə şərə xilaf işlər aşkar edildikdə, bu barədə qazı da məlumatlandırılmalı idi. Qazının köməkçilərindən birinin ehdas qazısı və darğa məhkəməsində iştirak etdiyi halda onun özü bu barədə qazıya məlumat verməli idi.

İddia ərizələrinə baxılması məsələsində dəqiq səlahiyyət bölgüsü var idi. Hər şeydən əvvəl iddia ərizələri ədalət divanının kargüzarlıq bölümündə icra məmurları tərəfindən qəbul edilərək seçilir və aidiyyəti üzrə göndərilirdi. Şərə xilaf işlərlə bağlı iddia ərizələri sədrə təqdim olunur və bu məsələlərə sədr özü divanbəyi ilə birlikdə baxaraq qərar qəbul edirdi. Vergi divanına aid olan iddia ərizələri şah təqdim olunurdu, bu iddia ərizələri barədə şah özü qərar çıxarırdı. Vətəndaşların hüquqlarının pozulması və digər hüquq pozuntularına dair iddia ərizələrinə divanbəyi sədrin iştirakı olmadan müstəqil baxırdı.

Məhkəmə proseslərində vəkillik təsisatlarından da istifadə olunurdu. Vəkillər dövrün qanunvericiliyin bilən, müsəlman hüququnun əsaslarına bələd olan hüquqçular arasından müəyyənləşdirilirdi.

Kollektiv surətdə yerli hakimlərdən verilmiş şikayətlərə baxılması qaydası müəyyən edilmişdi. Belə hallarda şahın əmri ilə sarayın inanılmış adamlardan biri hadisə yerinə göndərilirdi. Həmin yerdə lazımi yoxlama aparıldıqdan sonra nəticəsi şaha bildirilirdi. Şikayətlər təsdiq olunduqda sənədlər şaha göndərilir və o, şəxsən özü yerli hakim haqqında hökm verirdi. Bəzi hallarda şah təqsirkar məmurun cəzalandırılmasını göndərdiyi şəxsə həvalə edirdi. Dövlət məmuru şikayətçinin ərizəsini hadisə yerində yoxlamaq üçün oraya getdikdə onun yol xərci şikayətçinin hesabına ödənilirdi. Verilmiş şikayətlər əsassız olduqda isə şikayətçilərdən müəyyən məbləğdə cərimə tutulurdu.

Hüququn əsas cəhətləri

Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərdə mövcud olan hüquq mənbələrinin əksəriyyəti XVIII əsrin əvvəllərində öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdı. Müsəlman hüququ yenə də cəmiyyətin əsas

hüquq bazası rolunu oynayır və mövcud ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi münasibətlərin yeganə tənzimləyicisi olaraq qalırdı. Bununla belə, Səfəvilər dövlətinin süqutu ilə onun rəsmi dövlət dini elan olunmuş islamın şiəlik məzhəbi öz yerini sünni təriqətinə vermişdi. Nadir xanın hakimiyyətə gəlişi onun tərəfindən sünniliyin dövlət dini elan edilməsi müşayiət olundu. Dini islahatın əsasında Nadir şahın verdiyi xüsusi fərman dururdu. Həmin fərmanla sünni və şiə məzhəblərinin birləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu və xüsusi olaraq fərmandan irəli gələn tələblərin icrasından yayılanların şahənşahın qəzəbinə düçar olacaqları qeyd olunurdu. Buna görə də həmin dövrdə islamın sünni hüquq məktəbləri tərəfindən verilmiş hüquqi toplular, fiqh əsərləri geniş istifadə və tətbiq obyektinə çevrilmişdi.

1736-cı ildə dini islahatın həyata keçirilməsi yalnız dini və hüquqi məsələlərin yeni qaydada tətbiqini, Səfəvilərin nüfuzunun tam aradan qaldırılmasını və şahlıq səltənətində Əfşarilər sülaləsinin möhkəmlənməsini nəzərdə tutmurdu, həm də ali şiə ruhanilərinin ölkənin siyasi həyatına və dövlət işlərinə təsirinin zəiflədilməsi məqsədi qarşıya qoyulurdu. Digər tərəfdən, belə islahatın keçirilməsi ilə İranla Osmanlı imperiyasının birləşdirilməsi kimi uzaqgörən bir siyasi məqsəd güdüldü. Dini islahat şah hakimiyyətinin siyasi əsaslarının genişləndirilməsinə və işğalçı planların həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdi.

İslamın şiə və sünni təriqətləri arasındakı müəyyən fərqlərə baxmayaraq, bunlar fiqhın, ümumilikdə şəriətin dayaqlarına heç bir təsir göstərməmişdi. Müsəlman hüququnun əsas prinsipləri bütün müsəlman əhalisi üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Lakin mühakimə icraatı həyata keçirilərkən, habelə vərəsəlik və ailə-nikah münasibətləri ilə bağlı məsələlər çözlərkən sünni hüquq məktəblərinin və onların ardıcıllarının fiqhə dair toplularından istifadə olunurdu. Belə məsələlərdə isə qeyd olunduğu kimi, müəyyən fərqlər mövcud idi. Belə ki, şiə təliminə görə Səfəvilər dövründə miras əmlak vəfat edənə yaxın qohumları arasında bölüşdürülürdüsə və yalnız yaxın qohumlar olmadıqda uzaq qohumlar da varisliyə cəlb olunurdularsa, sünnilərin hüquq qaydasına görə isə miras pay almaq hüququndan eyni zamanda mərhumun bütün qohumları, yəni həm yaxın, həm də uzaq qohumları istifadə edirdilər.

Həmin dövrün xarakterik hüquq mənbələrindən biri 1726-cı ildə tərtib edilmiş anonim traktat – «Təzkirət əl-mülük» (şahlar üçün yaddaş qeydi) idi. Bu sənədin tərtibatının naməlum müəllif tərəfindən əfqan əmiri Mahmud Gilzayın əmri ilə həyata keçirildiyi haqqında məlumatlara da təsadüf olunur. «Təzkirət əl-mülük» dövlətin strukturu, dövlət quruluşu, inzibati aparat və dövlət idarəçiliyi, məhkəmə quruluşu və mühakimə icraatı məsələləri, hərbi quruluş, vergi sistemi haqqında geniş məlumatları, habelə o dövrün qanunvericiliyi haqqında, dövlət

idarəçiliyinin müxtəlif məsələləri üzrə normativ-hüquqi aktlar barədə bir sıra məlumatları özündə əks etdirir. Bu hüquqi sənəd dövlətin siyasi quruluşunun, iqtisadi və milli zülmə məruz qalan əhali kütlələrinin xarici qəsbkarlar əleyhinə çıxışlarının mahiyyətini dərk etməyə imkan verir.

Sənəddə daha çox inzibati hüququna yer ayrılır, şah, baş vəzir, dövlət divanlarının başçıları olan ali rütbəli məmurlar da daxil olmaqla bütün vəzifəli şəxslərin səlahiyyətləri, onların vəzifələrə təyin olunma və işdən azad edilmə qaydaları, maliyyə divanları, dövlət gəlirlərinin, xəzinəyə mədaxil edilənlərin idarə olunması, pul əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və digər bu kimi məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi öz əksini tapır. «Təzkiyə əl-mülük» məhkəmə instansiyalarının fəaliyyəti haqqında, cinayət və mülki işlərin baxılması və həlli qaydaları haqqında, məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı müfəssəl məlumatlar verir. Sənədin dərinə təhlili nəticəsində onun əksər müddələrinin mülkiyyətin bütün formalarının toxunulmazlığı haqqında islam prinsiplərindən bəhrələndiyi aydın olur. Din xadimləri haqqında, dini qaydalar barədəki müddələrdə dünyəvi hakimiyyəti təmsil edənlər tərəfindən bütün islami qanunların qeyd-şərtsiz icrasının müəyyən edilməsi dinin, eləcə də müsəlman hüququnun qaydalarının, hüquqi göstərişlərin nüfuzunun gözlənilməsinə istiqamətlənmişdi.

Osmanlıların tabeliyində olan Azərbaycan ərazilərində müsəlman hüququna əlavə olaraq ayrı-ayrı sultanlar tərəfindən qəbul edilmiş və ayrı-ayrı hüquq sahələrinin xüsusiyyətlərini əks etdirən qanunnamələri də hüquqi qüvvəyə malik idi. Belə ki, Sultan Süleymanın hər birinin bölmələrə ayrıldığı üç iri hissədən – cinayət və cəzalara dair hüquq normalarından: len torpaq sahibliyi, rəiyyətlər və onlardan yığılan vergilərə dair maddələrdən; ayrı-ayrı təbəqələrin hüquqi vəziyyətinə, bazar rüsumlarına dair müddələrdən ibarət Qanunnaməsi əsasında əyalətlər üçün də yerli şərait və adət hüququ normaları nəzərə alınmaqla müvafiq qanunlar tərtib edilmişdi. Həmin dövrdə ali din xadimləri tərəfindən mübahisə və həlli müşkül məsələlərin izahına dair verilmiş fitvalar ümumiləşdirilmiş və fitvalar məcmusu tərtib olunmuşdu. Sultan I Əhmədin «Torpaq haqqında» qanununda torpaq sahibliyi və vergi sisteminin müxtəlif xüsusi cəhətləri əks etdirilmişdi.

Həmin qanunların əsasında tərtib edilmiş və bütün imperiyanın ərazisində qüvvədə olan «Torpaqların idarəçiliyi haqqında» qanun fəaliyyət göstərirdi. Yeni işğal olunmuş ərazilərin, o cümlədən də Azərbaycan ərazilərinin əhalisindən yığılacaq vergilərin və yerinə yetiriləcək mükəlləfiyyətlərin müəyyən olunması üçün həmin qanun əsas götürülürdü. Bu qanuna müvafiq olaraq osmanlılar hər dəfə yeni ölkələr və vilayətləri zəbt etdikcə əhalinin və təsərrüfatın

siyahıyaalınmasını həyata keçirir və bunun da əsasında itaət aldığı əhalinin üzərinə vergi və mükəlləfiyyətlər qoyurdu. Belə «yerli reyestlər» osmanlıların itaət altına aldığı Azərbaycan vilayətlərində də mövcud idi. 1728-ci ildə əhali siyahıya alındıqdan sonra vergi toplanması işi Türkiyədəki vergi normaları ilə həyata keçirilirdi.

Həmin dövrdə verilmiş və normativ səciyyə daşıyan fərmanlar da hüquq mənbələri içərisində mühüm yer tuturdu. Fərmanlarla müxtəlif məsələlər tənzimlənirdi. Belə ki, Şah Sultan Hüseynin XVIII əsrin əvvəllərində verdiyi fərmana görə, öz yaşayış yerlərini ataraq digər yerlərə köçən və soyğunçuluqla məşğul olan (özlərini və ailələrini aclıqdan xilas etmək üçün həmin şəxslər səyyah dəstələrinə, tacir karvanlarına və s. basqın edirdilər) qaçqınlara sığınacaq verən və onları gizlədən şəxslərin əmlakı onları tapıb şah məmurlarına göstərən şəxslərə bağışlanmalı, özləri isə öldürülməli idilər.

Sultan Hüseynin başqa bir fərmanı xarici ticarətlə bağlı məsələlərin, xüsusilə də Səfəvilərlə Rusiya dövləti arasında ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdi. On bənddən ibarət olan fərmanın I, II və III bəndlərində yerli hakimlərin rus tacirlərini öz mallarını onların ərazisində satmağa məcbur etmələri və onların öz istəyi ilə digər şəhərlərə getmək istəməsinə mane olmamaları, əksinə yardım göstərmələri, yol boyu həmin tacirlərin karvan yüklərinin və özlərinin təhlükəsizliyi üçün məsuliyyət daşımaları qeyd olunurdu. Fərmanın 4-cü bəndinə əsasən Şirvan bəylərbəyisi tərəfindən əcnəbi tacirlərə zor göstərilməməli, onların malları pulsuz alınmamalı, tacirlərin sıxışdırılması, təhqir və qarət olunması ilə bağlı məhkəməyə müraciət etmələri təmin olunmalı və bu zaman onlardan rüsum-dəhyek (pulun onda biri) alınmamalı və onlara kömək göstərilməli idi. 5-ji bənddə yerli tacirlərlə gəlmə tacirlər arasındakı münasibətlərə aydınlıq gətirilir və yerli tacirlərə gəlmələrdən aldıkları borc və nisyə malın dəyərini qaytarılmasının vaxtının müəyyənləşdirilməsi, borcu vaxtında qaytara bilmədikdə, 1000 tükənə hər ay bir faiz əlavə verməli olduqları müəyyən edilirdi. Eyni zamanda nisyə alınmış malın xeyli vaxt saxlanıldıqdan sonra yiyəsinə qaytarıldığı halda da tacirə həmin malın dəyərini müəyyən faizinin ödənilməsi nəzərdə tutulurdu,

Fərmanın 6-cı bəndində ölkənin bir şəhərindən digər şəhərinə mallarını satmaq üçün getmək istəyən tacirlərə icazə verilməsi, bu zaman onlardan yol xərci və rahdari alınmasının qadağan olunması, yalnız mallarını satdıqları halda gömrük ödəmələri müəyyən edilirdi. Fərmanın 7-ci bəndi rus tacirlərinə Şirvan və Şamaxıdan xam ipək almaqda maneçilik törədilməməsini, 8-ci bəndi gəlmə tacirlərə böyük ziyan vuran yerli dilmanların fırıldaqlarına

son qoyulmasını, 9-cu bəndi digər tacirlərlə müqayisədə rus tacirlərindən artıq gömrük alma hallarının aradan qaldırılmasını və nəhayət, 10-cu bəndi Şamaxıdan Nizabada gedən rus ticarət karvanlarının tacirlərin hesabına atlı dəstələrlə müşayiət olunmalarını, yolda oğurlanmış və ya itmiş malların tapılıb tacirə qaytarılmamanı, dənizdə baş vermiş tufun zamanı Şirvan, Gilan və Mazandaran sahillərində kənara atılan rus mallarına əl vurulmamasını və yiyələrinə qaytarılmasını nəzərdə tuturdu. Həmin fərmanın surəti ticarət mərkəzləri olan bütün şəhərlərə göndərilmişdi.

Bu dövrdə müxtəlif hüquqi məsələləri özündə əks etdirən sənədlər də həmin dövrün hüququnun aydınlaşdırılması baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Rus dövləti Xəzərsahili vilayətlərə hərbi yürüşə başlayarkən həmin ərazilərin əhalisini öz tərəfinə çəkmək məqsədilə verdiyi «Manifest» adlanan sənəddə bir sıra hüquqi məqamlara da toxunurdu. «Manifest» də rus əsgər və zabitlərinin yerli əhaliyə qarşı hər hansı zorakılıq hərəkəti ən sərt cəza ilə qadağan olunurdu. Eyni zamanda yerli əhalinin torpaq və digər əmlakının toxunulmazlığına təminat verilir, yalnız öz təbəələrinin hüquqlarının qorunması baxımından bu yürüşün baş verməsi zəruri hesab olunurdu. Təqsirkarı ölüm cəzası gözləyirdi. Lakin Rus dövlətinin yerli əhali ilə mülayim rəftarı heç də çarizmin humunizmindən deyil, Xəzərsahili əyalətlərdə möhkəmlənmək kimi uzaqgörən siyasətindən irəli gəlirdi. Əhalinin müsbət münasibətinə isə yalnız dinc və mülayim rəftarla nail olmaq mümkün idi.

Xəzərsahili vilayətlərdə qismən rus qanunvericiliyi də tətbiq olunurdu. O dövrdə 1649-cu il Qanunnaməsi, 1714-cü il «Vahid vərəsəlik haqqında» Fərmanı, 1716-cı il Hərbi nizamnaməsi, 1722-ci il «Rütbələr haqqında Cədvəl» və s. qisim Rusiya dövlətinə aid olan normativ-hüquqi aktlar işğala məruz qalmış Azərbaycan əyalətlərində əsasən rus məmurlarına, hərbcilərinə, tacirlərinə münasibətdə tətbiq olunurdu. İşğala qədərki dövrdə isə Rusiya tərəfi Səfəvilər dövlətinin ərazisində öz təbəələrinin, ələlxüsus tacir silkinə mənsub olanların mənafelərini müdafiə etmək məqsədilə müəyyən sənədlər qəbul edir və onların icrasının təmin edilməsini özünün elçilərinə həvalə edirdi. Belə ki, 1712-jü ildə Rusiyanın Səfəvilərə səfir təyin edərkən ona verdiyi Təlimat ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini, bu xüsusda müqavilə bağlanılmasını, rus təbəələrinə gömrüksüz ticarət etmək hüququnun verilməsi üçün razılıq alınmasını nəzərdə tuturdu.

Şamaxı konsulxanasına ünvanlanmış Təlimatda konsulun səlahiyyətləri göstərilmiş, konsulun buradakı canişininin özünü tam hüquqlu konsul kimi aparması, hansı Qərbi Avropa ölkələrinin tacirlərinin orada ticarət etmələri, digər ölkələrin təbəələrinin Şamaxıya hansı

malları gətirmələrinin aydınlaşdırılması, mallarını Rusiya bazarlarına aparan Azərbaycan tacirlərinin Rusiya bazarına şirnikləndirilməsi və onlara gömrük güzəştlərinin tətbiq olunacağını izah etməsi, həmin dövətdə işlədilən pul, ölçü, çəki vahdləri haqqında məlumat toplayaraq ticarət kollegiyasına verməsi, digər rus elçiləri ilə müntəzəm əlaqə saxlaması, rus təbəələri ilə yerli tacirlər arasında baş verən mübahisələri ədalətlə həll etməsi, mübahisəli mühüm bir məsələni həll etməzdən əvvəl rus tacirlərinin orada olan başçılarını toplamalı və həmin məsələni mübahisə edənlərin iştirakı ilə müzakirələrdən sonra əksəriyyətin nəfinə həll etməsi, İsfahandakı konsul vəfat etdikdə onu əvəz etməsi, rus dövlətinin gəmilərinin boşaldılmasına və ya yüklənməsinə şəxsən nəzarət etməsi, bu mümkün olmadıqda isə mütləq öz əvəzinə həmin yerə etibarlı tacirlərdən iki və daha çox adamı göndərməsi, gəmilərin yüklənməsini və ya boşaldılmasını asanlaşdırmaq məqsədilə limanda yastı oturacaq qayıqların saxlanılmasını təmin etməsi və s. hüquq və vəzifələri qeyd edilmişdi. Təlimat 21 bənddən ibarət idi və burada dövlətin ümumi siyasətini əks etdirən digər müddəalar da geniş yer tuturdu.

Bu dövrün hüququnun mənbələrinə dövlətlər arasında bağlanılan beynəlxalq müqavilələri də aid etmək olar. Həmin müqavilələrin məzmununda inzibati, mülki, beynəlxalq hüquq normaları əks etdirilmişdi. Belə ki, 1724-cü il müqaviləsi əsasında bir sıra Azərbaycan ərazilərində Rusiya, digərlərində isə Osmanlı Türkiyəsinin inzibati bölgüsünün və idarəçilik sisteminin tətbiq edilməsi həm idarəçilikdə, həm də hüquqi münasibətlərdə fərqli qaydaların meydana çıxması ilə nəticələndi. 1732-ci və 1735-ci illərdə Səfəvilərlə Rusiya arasında bağlanmış Rəşt və Gəncə müqavilələrinə görə rusiyanın nəinki Azərbaycan ərazilərini Səfəvilərə qaytarmaq haqqında, habelə torpaqların könüllü olaraq qaytarılması əvəzində rus tacirlərinə Səfəvilər dövlətinin hər bir şəhərində sərbəst, gömrüksüz ticarət etmək hüququ barədə, eləcə də şah tacirlərinə Rusiyaya azad və gömrüksüz mal aparmaq hüququ haqqında, konsulluqların açılması ilə bağlı, Rusiyaya həmin dövrə qədər xidmət etmiş ərazilərin sakinlərinə irad tutulmaması və buna görə onların tənbeh edilməməsi barədə, qarşılıqlı hərbi yardım haqqında və s. müddəalar qeyd olunmuşdu.

Beynəlxalq müqavilələrin məzmunu bir çox hallarda müvafiq ölkənin səfiri tərəfindən hazırlanaraq qarşı tərəfə təqdim olunurdu. Məsələn, Rusiya səfiri A.P.Volinski Səfəvilərlə müqavilə bağlanılması üçün 21 bənddən ibarət təkliflər hazırlayaraq ölkənin baş vəzirinə təqdim etmişdi. Həmin təkliflərin içərisində rus təbəələrinin Səfəvilərin ərazisində hüquqi vəziyyəti, onlara kilsə inşa edilməsi üçün, sərbəst ticarət etmələri üçün icazə verilməsi, burada əldə etdikləri malları maneəsiz olaraq Rusiyaya apara bilmələri, tutulmuş əsirlərin, eləcə də

Xəzər sahillərində fəlakətə uğramış rus gəmilərində olan əsgər və tacirlərin azad edilib qaytarılması, limanlardan, karvansaraların tikilməsi, rus tacirləri ilə yerli hakimlər, gömrüxana məmurları, borclarını ödəməyən yerli tacirlər, dilmanclar və dəllalların münasibətlərinin nizama salınması, konsulxananın təsis edilməsi və s. məsələlər qeyd olunurdu.

Ali mənəbli din xadimlərinin göstərişləri (fərmanları) də hüquqi baxımdan müəyyən rola malik idi. Belə ki, 1718-ci ildə Rusiya elçisi A.P.Paolinskinin müraciəti əsasında Şirvanın şiə ruhanilərinin başçısı olan şeyxülislamın mizandara ünvanladığı göstərişi ilə raşdari rüsumunun ödənilməsi üzrə mövcud qaydalardan kənara çıxma halı təsbit edilir və rus tacirlərinin mallarının karvansarada saxlanması üçün rüsum ödənilməsindən azad olunması əks etdirilirdi.

XVI-XVIII əsr Azərbaycan hüququnun əsas mənbələri sırasında şah və xan fərmanları xüsusi yer tutur. Səfəvi şahlarının, Quba, Şəki, Şirvan və Qarabağ xanlarının bir sıra fərmanları dövrümüzdə qədər saxlanmışdır.

Fərmanların xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların islam hüququnun başlıca müddəalarına əsaslanması və onun tələblərinin icrasına yönəlməsi idi. Hökmdarların əmr və göstərişlərini əks etdirən bu aktlar qanun qüvvəsinə malik idi. Bir sıra hallarda şeyxül-islam və ya müftilərin qərarları da fərmanlarla təsdiq edilirdi.

Fərmanlarla tənzimlənən məsələlərin dairəsi çox rəngarəng idi: idarəçilik sistemi, vəzifəli şəxslərin hüquqi vəziyyəti, torpaq mülkiyyətinin hüquqi rejimi, mülkiyyət hüququnun bərpası, vergi sistemi, hərbi mükəlləfiyyət, qeyri-müsəlman əhalinin hüquqi vəziyyəti, cinayət və cəza məsələləri və s. Tədqiqat obyektini üçün daha xarakterik bir neçə fərmanın məzmununu qeyd edək.

Məsələn, I Şah Abbasın verdiyi fərmanlardan biri ona tabe olan dünyəvi feodal əyanları ən yüksək cəza tədbirinin – ölüm cəzasının tətbiqindən azad edirdi. Fərmanın müəyyən etdiyi qaydaya görə, əgər hakimiyyətə və şaha qarşı xəyanət niyyəti həyata keçirilməmişdirsə, bu zaman təqsirli şəxslərə ölüm cəzası tətbiq etmək olmazdı, onlardan yalnız pul cəriməsi tutulurdu.

Şah Sultan Hüseynin 1696, 1704 və 1714-cü illərdə verdiyi fərmanlara əsasən Azərbaycan ərazisində cinayət kimi cəzalanmalı olan əməllər sırasında səbəbsiz adamöldürmə, namuslu qadınlara qarşı böhtan, spirtli içkilər içmək, oğurluq, sələmçilik, yalan ifadə vermək, özgə əmlakını mənimsəmə, fahişəlik və s. kimi əməllər göstərilirdi. Ayrı-ayrı ərazilərə

xəlifəlik vəzifəsinə təyin edilən şəxslərə bu sahədə tapşırıqlar nəzərdə tutan belə fərmanlar xarakterikdir və onlardan birini ixtisarla veririk:

Şah Sultan Hüseyn tərəfindən 1696-cı ilin dekabrında verilmiş fərman (səcərə)

«Hakimiyyət allaha məxsusdur Mehriban və bağışlayan Allahın adı ilə Ya Məhəmməd Ya Əli.

Taliblərini haram edilmiş işlərdən və qadağan olunmuş sözlərdən – allahın vahidliyini və onun tərəfindən göndərilənləri inkar etməkdən, Peyğəmbər övladlarının haqqını danmaqdan, nahaq öldürməkdən, ölmüş heyvanları yeməkdən, donuz və şərif ayədə qeyd olunan digər heyvanları öldürmək və yeməkdən, yetimlərin malını (mənimsəməkdən), pak qadınlara böhtan deməkdən, kefləndirici içkilər içməkdən, oğurluq, qumarbazlıq, uşaqbazlıq, zina, sələmçilik, hiyləgərlik və sair haram işlərdən, Allahın rəhmətindən məyus olmaqdan, itaətsizlik etməkdən, səadəti dağıtmaqdan, əhdi pozmaqdan, vədə əmək etməməkdən, zəkat ödəməmək və özgələrə lazımı ev əşyaları verməməkdən, namaz qılmağı və allah (qarşısında) digər vacib ibadətləri tərk etməkdən, analarla evlənmək və müqəddəs ayədə qeyd olunan digər (yaramaz) əməllərdən, özgələrin arvadlarına baxmaqdan, şəhadəti danmaqdan, yalançı şahidlik etməkdən, özgələrin malını mənimsəməkdən, mütləq yalançılıq, habelə allah və onun vəsilərinə yalan satmaqdan, qeybət və böhtandan, Peyğəmbəri danmaq və vəsiləri inkar etməkdən (onlara salavat və salamlar olsun), istərsə aşkar və istərsə də gizli surətdə fahişəliyə mürtəkib olmaqdan, çəkiddə qeyri-kamil hallara yol verməkdən və qızırqanmamaqdan, şöhrətpərəstlikdən, aldatmaq və xəyanət etməkdən, əyyaşlıq və boşboğazlıqdan, nəfəsli və sair musiqi alətlərini çalmaqdan, ifratkarlıqdan, pis yola düşməkdən, inkar etməkdən, günah əməllərə həris olmaqdan, kiçik günahlar üzərində təkid etmək və sair bu qəbil əməllərdən çəkindirsin və kənar etsin. Bütün işlərdə gözəl seçilmişsin (Peyğəmbərin) şəriətinə və bəyənilmişsin (Məhəmmədin) parlaq dilinə tabe olaraq müqəddəs nurlarla qorunan pak və ən əziz Səfəviyyə sülaləsinin əzəmətli şeyxlərinin davam etdirdikləri yolu özünə şüar qəbul etsin...»

Şah Səfi Səfəvinin 1639-cu ildə verdiyi fərmanla dini hisslərin təhqir edilməsi qadağan edilirdi.

I Şah Abbas tərəfindən verilən fərmanlar külliyyat halında toplanmış və «Camel Abbas» adı ilə nəşr edilmişdir. Burada hüququn müxtəlif sahələrinə (dövlət hüququna, torpaq mülkiyyətinə, vergilərə, cinayət və cinayət-prosessual hüquqa) dair fərmanlar cəmlənmişdir.

SUAL 2. XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN HÜQUQUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Müsəlman hüququnun əsas prinsipləri saxlanılsa da, bəzi xanlıqların ərazisində sünni məzhəbinin, bəzilərinə isə şiə məzhəbinin üstünlük təşkil etməsi bəzi dini və hüquqi normaların müxtəlif xanlıqlarda müxtəlif cür tətbiqini şərtləşdirirdi. Belə ki, məzhəb ardıcılığının bir-birini bidətçi, dinini itirmiş hesab etmələri mürtəd cinayətlərinə mütəmadi olaraq cəlb edilmə ilə nəticələnirdi. Bu dövrdə **də müqavilə-öhdəlik, vərəsəlik** və ailə-**nikah hüquq** münasibətləri əsasən şəriət normaları ilə tənzimlənirdi. Cinayət illəri **də müsəlman** hüquq normaları əsasında həll edilirdi. Konkret işlər də həlli zamanı ayrı-ayrı sünni və şiə məzhəbli müsəlman qanunvericilərinin təfsirlərindən və külliyyatlarından istifadə olunurdu. Azərbaycan ərazisində hər iki məzhəbin ardıcılıqları məskunlaşdığından təcrübi vəsait kimi şiə kanonik toplusu olan «Şərəül-islam» və sünni kanonik topluları «Dörer» (incilər) «Pultəka ül bühur» («dənizlərin qovuşması») «Hidayə» və s. məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilirdi.

Azərbaycan xanlarının qanunvericilik fəaliyyəti əsas etibarilə müəyyən əmlak münasibətlərini tənzimləyən və bir çox hallarda müvəqqəti səciyyə daşıyan fərman və təliqələrin verilməsi ilə məhdudlaşdı. Fərmanlarla kəndlər, otlaq sahələri bölüşdürülür, vergilərdən azad olunma və vergiyə cəlb edilmə həyata keçirilir, torpaq vergiləri və digər yığımlar tutulur, vergilərdən və eləcə də bayramlarda gətirilən hədiyyələrdən əldə olunan gəlirlər hesablanır və bölüşdürülür, şəxslər təbəəliyə qəbul edilir, dövlət idarələrinin rəisləri, məmurlar, kənd başçıları təyin olunur, kəndlilərin və bəylərin vəzifələri, habelə bəylərin sahibik hüquqları müəyyən edilir və s. kimi məsələlər öz həllini tapır.

Torpaq hüquqları və bir sıra digər əmlak münasibətləri ilə bağlı verilmiş fərmanlar bu dövr üçün də səciyyəvidir. Belə ki, tiyul kimi müvəqqəti və ya daimi sahibliyə torpaq, kəndlər, qışlaq və yaylaqlar, otlaqlarla birlikdə kəndlilərin də verilməsini təsdiqləyən Fətəli xan Qubalının 1761-ci il 31 avqust tarixli fərmanı ilə yalnız müəyyən kəndlərdən vergilər deyil, həm də rəiyyətlər, mülazimlər (hərbi xidmətçilər), hətta “azadi” və yaxud “məaf” hesab olunan, imtiyazlı təbəqəyə mənsub olanlar da feodalın ixtiyarına tiyulla birlikdə verilir. 1790-cı il 9 sentyabr tarixdə Quba xanı II Əhməd xan tərəfindən verilmiş fərmanda digər məsələlərlə yanaşı, rəiyyətlərin torpaqla birlikdə bəy və ruhanilərin şəxsi asılılığına verilməsi halı öz əksini tapmışdı. Fərmanla asılı kəndlilərin tiyul sahibinin xeyrinə verməli olduğu vergilərin və daşımaları olduğu mükəlləfiyyətlərinə dəqiq miqdarı və həcmi müəyyən edilirdi. Şeyx Əli xan Qubalının 17 iyul 1795-ci il tarixdə verdiyi fərman xidmətə görə verilmiş əmlakın irsi xarakteri təsdiqlənir. Həmin fərmanların məzmunundan görüldüyü kimi, tiyuldar ona verilən sahələrdə vergi və məhkəmə-inzibati immunitetə malik olsa da, tam hüquqlu mülkiyyətçi qismində onun üzərində sərəncam vermək hüququna malik deyildi. Şeyx Əli xanın 1803-cü ildə verdiyi fərmanı ilə qışlaqda mal-qaranın otarılması qadağan edilmiş və bu qaydanı pozan şəxsin ağır cəzaya məhkum olunması müəyyən edilmişdir.

Tərtib edilməsi XVIII əsrin 80-ji illərinə aid olunan Şəki xanı Məhəmməd Həsən xanın «Dəstur ül-əməl»i dövrün aqrar və vergi münasibətlərini əks etdirməklə yanaşı, ilk dəfə olaraq gömrük münasibətləri, keyfiyyətsiz məhsul istehsalı və onun xanlığın ərazisinə gətirilməsi, qaçaqmalçılıq cinayətinin tərkibi, yəni qanunsuz olaraq malların sərhəddən aparılması və buna görə məsuliyyətin dərəcəsi, həmçinin gömrük tarifləri ilə bağlı müxtəlif səpgili məsələləri özündə əks etdirirdi.

Şəkinin töycü maddələri siyahısı adlanan və bu dövrə aid 11 maddədən ibarət olan bir sənəddə Məhəmməd Həsən xanın Qanunnaməsindən götürüldüyü iddia olunan normalar əks etdirildiyindən bizə qədər gəlib çatmasa da, bu Qanunnamənin məzmununu barədə kifayət qədər məlumatlar ortaya çıxır. Sənəddə göstərildiyi kimi, 17 maddədən üçü «tənbəki» «şərab ticarəti» «mal -qara və ya xəzinə otlaqlarında mal-qaranın otarılması» maddələri Məhəmməd Həsən xanın «Dəstur ül-əməl»ində olmamışdır. Qanunnaməyə əsasən vergilər 14 maddə üzrə toplanılırdı. Bu maddələrin hər biri bir neçə kiçik bəndlərdən ibarət idi. Bunlardan ən böyüyü rahdari maddəsi idi. Həmin maddədə 47 halda rahdarların gömrük almaq hüquqları qeyd olunurdu. Rahdari gömrüyü ödəmədən qaçaq mal aparıb satanların cəzalandırılması haqqındaki hökmün mahiyyəti ilə bu maddədə açıqlanır «Dəllalxana gəliri» maddəsində həm

satıcıdan, həm də alıcıdan eyni məbləğdə vergi alınması nəzərdə tutulurdu. «Sallaqxana gəliri» maddəsinə görə isə bazara mal gətirən şəxs öz malına görə vergi ödədikdən sonra onu sata bilməyib geri qaytardığı halda belə bazardan çıxarkən yenidən vergi ödəməli idi.

Qanununamədə iltizam sistemi, icarədarların hüquqları barədə geniş məlumatlar əks etdirilmişdi. Onun məzmununda icarədarlara verilən vergi toplama hüquqları malları bazar meydanını çəkib gömrük alma hüququ (qapan və ya mizan pulu) gətirilən buğda və arpadan gömrük alma hüququ (əllafi), rahdari rüsumunu alma hüququ gətirilən quru meyvədən vergi alma hüququ (xoşkəbəri), parçaların müxtəlif rənglərə boyanması üçün vergi hüququ (boyaqxana pulu), Kür çayını keçənlərdən gömrük alma hüququ (Kür keçdi), ipək parça toxunan karxanalardan vəqf almaq hüququ ilə bağlı müxtəlif məsələlərə rast gəlinir. Belə ki, mizan maddəsinin 8-ci bəndində qeyd edilir ki, əgər hər bir kəs bir il müddətində aldığı mal, xüsusilə ipək haqqında icarədarla məlumat verməsə, o zaman həmin şəxsdən təyin edilmiş puldan əlavə cərimə alınmalıdır. Həmin maddənin 9-cu bəndində isə hər hansı bir şəxsin ipək almasını və ya satmasını gizlətdiyi və yaxud da gömrük vermədən qaçaq surətdə başqa bir vilayətə ipək aparmaq fikrinə düşdüyü təqdirdə, icarədarın həmin şəxsi müvafiq əməli törədərkən tutduğu. eləcə də onun cinayətkar əməli sübuta yetirildiyi zaman təqsirkardan icarədarın xeyrinə olaraq ikiqat gömrük alınması nəzərdə tutulurdu.

Şəki xanının Qanunnaməsi kəndlilərin feodal asılılığını təsbit, hakim torpaq sahiblərinin hüquqlarını, feodal imtiyazlarını müəyyən edir və konkretləşdirirdi.

Hüquq mənbələri sırasına xan təliqələri, mücdəhidlər tərəfindən şəriət normalarına uyğun olaraq tərtib edilən kiçik hüquqi kitablar - risalələr də aid edilirdi. Məsələn, xan təliqələri əsasında tiyul torpaqları tiyuldarın irsi sahibliyinə verilirdi. Yalnız xüsusi xan təliqəsi ilə qulluqçu əyanlara və tiyuldarlara öz vəzifələrini və torpaq sahələrini vəsiyyəət etmək hüququ verilə bilərdi. Risalələrdən məhkəmələrdə mülki və cinayət işlərinə baxılarkən, vergi yığılması və inzibati-polis fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunurdu.

«Təzkirət əl-mülük» adlı hüquqi sənəd bu dövrdə öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdı Dövlət aparatının formalaşmasında, məmurların hüquq və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsində, sənətkar sexləri və onların quruluşunun. fəaliyyətinin nizamlanmasında, eləcə də mühakimə icraatı məsələlərində həmin sənəd mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XVIII əsr Azərbaycan hüquq abidələrinə Şəki xanlığında Məhəmməd Həsən xanın dövründə tərtib edilmiş «Dəstur əl-əməl» (qanunlar məcmuəsi) də aid edilir (Məhəmməd Həsən xanın qanunları da adlanır). Bu qanunlar maliyyə hüququ, ticarət və gömrük məsələlərini

tənzimləyir, malların keyfiyyətli hazırlanmasına görə məsuliyyət və onun pozulmasına görə cəza tədbirləri müəyyən edirdi.

Qubalı Şeyx Əli xanın 1803-cü ildə verilmiş fərmanına əsasən qışlaqda mal-qaranın otarılması qadağan edilmiş və bu qadağanı pozan təqsirli şəxsin tam sitemli ağır cəzaya məhkum edilməsi müəyyən edilmişdir.

Car-Tala Qanunnaməsinə görə cinayət və cəza. XVIII əsr Azərbaycan hüquq mənbələrindən biri də «Ağdam məclisinin qərarları» dır. Car-Tala qanunnaməsi kimi də tanınan lokal xarakterli bu sənəd hüquq mənbəyi qismində Azərbaycanın yalnız bir hissəsində – Car-Tala bölgəsində (indiki Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının ərazisi) tətbiq edilməsinə baxmayaraq, bütövlükdə o dövrün hüquqi mənzərəsini canlandırmaq baxımından nadir və orijinaldır. Bununla belə, o indiyədək hüquq ədəbiyyatında tədqiqata cəlb edilməmişdir. Azərbaycan cinayət hüquq tarixində islam hüququ və adət hüquq normalarının sintezdə tətbiqi baxımından bu sənədin cinayət hüquqi təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunnamənin elmə məlum olan ilk mətni o dövr bölgədə baş verən tarixi hadisələrə dair digər sənədlərlə birlikdə 1929-cu ildə Azərbaycanın Tədqiqi və Öyrənilməsi Cəmiyyəti tərəfindən Göyçay, Şəki və Zaqatalada Cəmiyyətin yerli bölmələrinin təşkili üçün ezam edilmiş V.Xuluflyaya balakənli Ağsaq Debirov tərəfindən təqdim edilmişdir. Ərəb dilində olan həmin sənədlər rus dilinə professor P.K.Xuluflyu tərəfindən «XVIII yüzillikdə Car müharibələrinin xronikası» adı ilə 1931-ci ildə nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə istifadə edilən mətnin orijinal olmadığı və naməlum şəxs tərəfindən köçürüldüyü bildirilir.

Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda «Katex və Dağıstan tarixinə dair» adı altında salnamə mətninin daha tam və orijinal nüsxəsi aşkar edilmişdir. Bu nüsxədə salnamə müəllifinin Molla Məhəmməd əl-Cari olduğu göstərilir. Həmin nüsxə «Car salnaməsi» adı ilə S.Sleymanovanın tərcüməsi, şərh və qeydləri ilə nəşr edilmişdir. Lakin bu nəşrdə mütərcim yalnız qanunnamənin giriş hissəsinin əvvəlki nəşrdəkindən bir qədər fərqli olduğunu – təhrif və ixtisarla verildiyini göstərməklə kifayətlənmiş, təəssüflər olsun ki, qanunnamənin mətnini verməmişdir. Bu səbəbdən də qanunnamənin V.Xuluflyu tərəfindən nəşr edilmiş variantından istifadə etmək məcburiyyətində qaldıq. Bu variantda bir çox ziddiyyət və qüsurların olduğunu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik.

Qanunnamə giriş və 24 maddədən ibarətdir. Giriş hissəsində qanunnamənin nə vaxt, harada, kim tərəfindən qəbul edilməsi və normalarının xarakteri haqqında danışılır.

Giriş hissəsindən məlum olduğu kimi, qanunnamə hicri təqdirinin 1165-ci ilinin səfər ayının sonlarında (miladi təqviminin 1752-ci ilinin yanvar ayının əvvəllərində) Ağdam kəndində keçirilən məclisdə Car və Tala vilayətləri nümayəndələrinin iştirakı, habelə İlisudan Balakənə qədər ərazidə yaşayan əhalinin razılığı ilə qazılar, ağsaqqallar və hakimlər (vilayət rəisləri) tərəfindən qəbul edilmişdir.

Qanunnamənin əsasında «islamın lap başlanğıcından şah Abbas əzəmətinin meydana çıxmasına qədər mövcud olan müqavilələr, şərt, qərar, qayda və qanunlar» dururdu. Biz də belə bir fikrə tərəfdarıq ki, qanunnamə öz məzmununa görə yerli adət-ürf və islam hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir. Qanunnamədə deyildiyi kimi, «bu qərarlar müsəlman şəriətinə kömək və onu qüvvətləndirmək üçün, xalqın rifahı və xoşbəxtliyi naminə verilmişdir». Buna görə də hesab edirik ki, öyrənilən dövrün bitkin hüquqi mənzərəsini yaratmaq üçün qanunnamənin normaları bütövlükdə islam hüququ ilə əlaqə və sintezdə götürülməlidir. Həm də bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, qanunnamə ilə əhatə olunmayan hüquq münasibətləri islam hüququ əsasında tənzimlənirdi.

Qanunnamədə cinayət hüququ, mülki hüquq və məhkəmə prosesinə dair normalar vardır. Buradakı maddələrin əksəriyyəti (24 maddədən 15-i: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 14, 20, 21, 22, 23-cü maddələr) başlıca olaraq cinayət hüququna aiddir.

Cinayət Qanunnamə üçün cinayət hüququnun ümumi hissəsinə aid məsələlərin konkret cinayət tərkiblərində ifadə olunması xarakterikdir. Arxaik hüquq abidələrində olduğu kimi, ümumi formulalar (ifadələr) əvəzinə qanunnamə ya yalnız cinayətlərin adını çəkməklə kifayətlənir, ya da əksər hallarda cinayət tərkiblərinin həddindən artıq konkret fərdi əlamətlərini verir. Buna baxmayaraq, qanunnamənin konkret cinayət tərkiblərinin əks edildiyi normalarının müqayisəli təhlili nəticəsində cinayət hüququnun bir sıra ümumi məsələlərini, cinayət və cəzaların sistemini aşkar etmək mümkündür.

Bu baxımdan qanunnaməyə görə cinayətin anlayışı islam və adət hüququnu pozan, eləcə də qədim yerli adətlərə qarşı yönələn və əhalinin rahatlığı, əmin-amanlığı üçün təhlükə törədən əməl kimi müəyyən edilə bilər.

Qanunnamə cinayətləri *qəsdən, qədsiz (ehtiyatsızlıq) və səhvən törədilən* cinayətlərə bölürdü. Səhvən törədilən cinayətlər cəzalanmalı hesab edilmir və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmurdu. Qədsiz cinayətlər isə yalnız bəzi hallarda məsuliyyətlə nəticələnirdi.

Qanunnaməyə əsasən nəinki cinayət törətmiş şəxslər, habelə onların qohumları da *cinayətin subyekti* hesab edilir və təqsirli şəxslərlə bərabər məsuliyyət daşıyırdılar. Lakin

qanunnamədə bu mənada qohumların şəxsi və əmlak məsuliyyəti fərqləndirilir. Belə ki, adamöldürmə zamanı qatillə birgə yaşayan, yəni onunla ümumi daşınar və daşınmaz əmlaka malik olan qohumlar həm şəxsən, həm də əmlakları ilə məsuliyyət daşıyırdılar. Lakin qatildən ayrı yaşayan və ayrıca daşınar və daşınmaz əmlaka malik olanlar əmlakı ilə deyil, yalnız şəxsi məsuliyyət daşıyırdılar (4-cü maddə).

Yalnız bir halda *cinayətin xüsusi subyekti* (şəriət qanununa və qədim ürfə açıq-aşkar zidd olan, rüşvətlə, bəxşişlə ələ alınmaqla, dostluq və ya qərəzsizliklə qətnamə çıxarma cinayətinin subyekti – qazılar) fərqləndirilirdi.

Qanunnamədə yalnız oğurluq cinayətində *iştirakçılıqdan* bəhs edilir. Oğru tərəfindən iştirakçı kimi göstərilən şəxs etibarsız və şübhəli adamlar sırasından olduqda, yəni bəzən oğurluqla məşğul olmuş və ya onda heç olmasa bir dəfə oğurluq əşyalar tapılmış olduqda və bu əvvəlcə müqəddəs Qurana and içməklə, sonra isə üç dəfə talaq deməklə sübut olunduqda oğurluqda iştirakçı hesab edilir (13-cü mad). Maddənin məzmunundan göründüyü kimi, şəxsin iştirakçı hesab edilməsi üçün *təkrarlıq nəzərə* alınır,

Bir sıra hallarda təkrarlıq məsuliyyət yaradırdı.

Məsuliyyəti aradan qaldıran hallara açıq döyüşdə ehtiyatsızlıqdan və səhvən adam öldürmə aid edilirdi. Günahı boynuna alma məsuliyyəti yüngülləşdirici hal kimi nəzərdə tutulurdu.

Qanunnaməyə əsasən, başlıca olaraq cinayətin dörd bilavasitə obyektinə daha qabarıq nəzərə çarpır və cinayətlərin növləri də buna müvafiq olaraq fərqləndirilə bilər:

- 1) şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər;
- 2) əmlak cinayətləri;
- 3) ailə və əxlaq əleyhinə cinayətlər;
- 4) ədalət mühakiməsi əleyhinə yönələn cinayətlər.

Bundan əlavə, qanunnamədə yalnız bir hərbi cinayətin (müharibə zamanı düşmənlərə qoşunun hücumu haqqında xəbər vermə) cinayətinin adı çəkilir.

İndi isə cinayətlərin hər bir növünün üzərində ayrılıqda dayanaq.

1. *Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər*. Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər arasında birinci yerdə adamöldürmə cinayəti dururdu və qanunnamənin cinayət hüquq normalarının əksəriyyəti bu məsələyə həsr edilmişdir. Belə ki, dörd maddədə bilavasitə bu məsələdən bəhs edilir.

Adamöldürməyə görə cəza təyini cinayətkarın məlum olub-olmamasından asılı olaraq fərqləndirilir.

Qanunnamənin 1-ci maddəsi adamöldürməyə dair normalar müəyyən edir:

«Kim qəsdən və ya qədsiz müsəlmanı öldürərsə, onun evi yandırılacaq, ağacları və tənəkləri kəsiləcək və məhv ediləcək və o, doğma yurdundan qovulacaq və ona qayıtmağa icazə verilənə və o, Vilayətdə qəbul edilmiş adət və ürfə görə (ölənin qohumları) ilə barışana, yəni 12 түmən məbləğində qan bahası ödəyənenə qədər qürbətdə qalacaq».

Qatil qan bahası ödəyənedək öldükdə, qan bahasını onun qohumları və uşaqları ödəməli idilər. Əgər ölənin qohumları və ya intiqam almaq hüququna malik olanlar cərimə ödənilməsinə qədər qatili öldürsəydilər, onda ölənin qanı artıq intiqam tələb edə bilərlər. Bunun üçün kişi cinsindən olan 12 nəfər qohum (6 nəfər ata tərəfdən, 6 nəfər ana tərəfdən) və qohumluğundan, cinsindən asılı olmayaraq daha 28 nəfər and içməli idi. Belə olduqda şübhəli şəxs təmizə çıxmış və günahsız hesab edilirdi.

Qanunnamədə adamöldürmənin mömin müsəlmanı öldürmə, dava-dalaş zamanı adamöldürmə, açıq döyüşdə adamöldürmə kimi növləri xatırlanır. Mömin müsəlmanı öldürmə və dava-dalaş zamanı adamöldürmə təqsirin növündən asılı olmayaraq cəzalandırılırdı.

Göstərilən cinayətlərdən yalnız birinin - dava-dalaş zamanı adamöldürmənin dispoziyası verilmişdir. Həmin cinayətin dispoziyası «əllərin, daş və ya dəyənenin işə salındığı savaq zamanı adamöldürmə» kimi müəyyən edilmişdir.

Bir sıra başqa növ cinayətlərə görə də (özgə arvadını və ya qızını oğurlama və yaxud başqasının arvadını əlindən alma) adamöldürməyə dair normaların tətbiqi nəzərdə tutulurdu.

Qanunnamədə xatırlanan şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərdən digər biri də basqınıdır. Bu cinayətə görə 3 түmən cərimə nəzərdə tutulurdu (9-cu mad.).

2. *Əmlak cinayətləri*. Mülkiyyət əleyhinə yönələn bu cinayətlərə oğurluq, soyğunçuluq, özgə evinin altını qazma və ya onun qapısını və ya pəncərəsini sındırma və yaxud onu dağıtma cinayətləri daxil idi.

Sadə və tövsifedici oğurluq (quldurluqla) fərqləndirilirdi. Cinayətin tövsüfö üçün oğurluğun predmetinin dəyəri əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Özgə evini yandırma, özgə evinin altını qazma və ya onun qapısını və ya pəncərəsini sındırma və yaxud onu dağıtma cinayətlərində təqsirli şəxsə də adamöldürməyə dair normalar tətbiq edilirdi.

3. *Ailə və əxlaq əleyhinə cinayətlər* (nikah üçün tələb olunan qaydanı pozma, özgə arvadını və ya qızını oğurlama və yaxud başqasının arvadını əlindən alma, zina). İsmətli və ya

ismətsiz qadın və ya kişi ilə, evli və ya subay qadın və ya kişi ilə zina fərqləndirilirdi. İsmətli və evli qadın və ya kişi ilə zinaya görə daha ağır cəza – ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu.

4. *Ədalət mühakiməsi əleyhinə yönələn cinayətlər*. Bu cinayətlərdən qanunnamədə cinayətkarın gizlədilməsi, şəriət qanununa və qədim ürfə açıq-aşkar zidd olan, rüşvətlə bəxşişlə ələ alınmaqla, dostluq və ya qərəzliliklə qətnamə çıxarma cinayətləri xatırlanır.

Cəza. Qanunnamə üçün eyni bir cinayətə görə cəzaların çoxluğu prinsipi xarakterik idi. Cəzalar bəzən cinayətkarın və ya onun qohumlarının əmlak vəziyyətinə və mənəsinə görə müəyyən edilirdi.

Cəzanın növləri aşağıdakı kimi idi:

1. *Ölüm cəzası*. Bu cəza adamöldürməyə, ismətli və evli qadın və ya kişi ilə zinaya görə, kafirlər və müsəlmanların düşmənləri ilə müharibə zamanı qoşunun və ya xalq könüllülərinin hücumları haqqında satqınlığa görə tətbiq edilirdi. Qanunnamədə ölüm cəzasının icrasının yalnız bir üsulu- daş-qalaq etməklə öldürmə (6-cı mad.) xatırlanır. Bilindiyi kimi, bu, islam hüququnda rəcm cəzası adlanır.

2. *Doğma el-obadan sürgün etmə*. Belə sürgün müddətli və ya müddətsiz ola bilərdi. Müddətli sürgün 1 il, qayıtmağa icazə verilənədək, ölən qohumları ilə barışana və ya qanbahası ödəyəne qədər kimi müddətlərə şərtlənirdi.

3. *Cismani cəzalar* (məsələn, qamçılama).

4. *Rüsvayedicici cəzalar*. Bu cəzalara cinayətkarın üzünə qara rəng yaxmaq, ulaq üstündə dal-qabaq otuzdurub bütün xalq qarşısında bir neçə dəfə gəzdirmək aid idi. Həmin növ cəzalar başlıca olaraq, ailə və əxlaq əleyhinə cinayətlərə görə nəzərdə tutulurdu.

5. *Qanbahası ödəmə*.

6. *Əmlak cəzaları*. Bu cəzalar cinayətkarın evinin yandırılması, ağac və tənəklərinin kəsilməsi və məhv edilməsi cinayətlərinə görə nəzərdə tutulurdu.

7. *Pul cəriməsi*. Məsələn, öz ağasını öldürmüş şəxsi gizlətməyə görə 12 tımən, oğurluğa, basqına, oğrunu gizlətməyə görə 3 tımən cərimə nəzərdə tutulurdu.

Qanunnamə bəzən konkret cəzalar müəyyən etmək əvəzinə «şəriət və vilayətdə qəbul edilmiş adət üzrə», «vilayətdə mövcud olan ürfə müvafiq olaraq», «qanunla cavab vermək» ifadələrindən istifadə edir ki, bu da bir daha onun normalarının islam hüququnun, yerli adətlərin və adət hüququnun (ürf) sintezi olduğunu sübut edir.

